

IV

ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА КУЛЬТУРИ

Георгій Касьянов

Історична політика і меморіальні закони в Україні: початок ХХІ ст.¹

У статті розглянуто історію обговорення, прийняття і реалізації «меморіальних законів» в Україні у 2000–2015 рр. Автор аналізує політичні й культурні контексти, що зумовили ідеологічний характер і зміст цих законів, позиції різних політичних сил і громадських груп у дискусіях навколо них. Особливу увагу приділено закону про Голодомор (2006) і спробам криміналізації «заперечення Голодомору», а також законам 2015 року.

Ключові слова: історична політика, історична пам'ять, Україна, «меморіальні закони».

The article deals with the history of “national memory laws” adopted in Ukraine in 2000–2015. The author analyzes the political and cultural contexts that determined the ideological framework and the content of these laws, and examines the intentions and attitudes of different political and social groups in public discussions of these laws. Special attention is paid to the Law on Holodomor (2006), attempts to criminalize ‘Holodomor denial,’ laws on ‘decommunization,’ and laws on honoring the participants of the national liberation struggle.

Keywords: politics of history, historical memory, Ukraine, memorial laws.

Розквіт історичної політики в Європі, що почався в кінці 1980-х рр. і з різним ступенем інтенсивності триває й досі, не оминув України.

У 1990-ті рр. тут був сконструйований (частково відтворений) стандартний національний наратив пам'яті з базовим набором віктимних і героїчних історичних міфів, місць пам'яті і сакральних символів. Спочатку цей наратив існував поруч з іншим – радянсько-ностальгійним, успадкованим від колишньої моноідеологічної суспільної системи. З кінця 1990-х рр. спостерігаємо наростання конфлікту між цими двома наративами, спровоковане спробами витіснити з публічного простору один із них. Однією з головних причин цього

¹ Стаття підготована у період стажування автора в Колегіумі ім. І. Кертеса, Університет Ф. Шиллера (Єна, Німеччина). Вперше надруковано статтю російською мовою, див. Касьянов Г. В. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. // Историческая Экспертиза. – № 2. – 2016. – С. 28–57. Тут друкується в перекладі Тамари Гуменюк.

є утилітарне застосування уявлень про минуле (історичної пам'яті) в інтересах різних політичних груп і представників правлячого класу.

Так звані «меморіальні закони», що регулюють способи і форми використання і репрезентації пам'ятних дат і подій минулого в публічному просторі, особливо цікаві для дослідників історичної політики¹, колективної ідентичності, «винайдення традиції». Зважаючи на досвід 1990-х рр., можна визначити два основні типи законодавчих практик у сфері регулювання історичної пам'яті: одні просто встановлюють певні комеморативні практики і ритуали, інші – вводять обмеження і встановлюють санкції за порушення цих обмежень. Перший тип зазвичай передбачає наявність суспільного консенсусу, другий свідчить про проблеми з ідентичністю та громадянською лояльністю. Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (27 січня) належить до першого типу, а закони, які забороняють «заперечення Голокосту», що діють в шістнадцяти європейських країнах, – до другого. Другий тип законів, як правило, породжує суспільні конфлікти: іноді вони вирішуються на законодавчому рівні (в Іспанії Конституційний суд скасував закон, що передбачає кримінальне покарання за «заперечення Голокосту»), іноді – породжують нові протестні громадські рухи, як це сталося у Франції, де бажання держави регулювати інтерпретації минулого призвело до появи руху «Свобода історії!», що став міжнародним рухом професійних істориків.

Стандартні форми регулювання колективної/історичної пам'яті зазвичай зводяться до встановлення якихось спільних правил у сфері масової історичної освіти і культурних практик та ритуалів: тут зазвичай обмежуються деклараціями, резолюціями, постановами, відомчими актами державних і наднаціональних органів. Спеціальні закони у сфері колективної/історичної пам'яті переважно належать до другого типу законодавчих практик, які передбачають не тільки встановлення деяких

норм, а й санкції за їх порушення. Розробка, прийняття та реалізація таких законів – це, як правило, важливий символічний акт, презентація політичної позиції певної групи, що перебуває при владі. Історія прийняття «меморіальних» законів в Україні за останні п'ятнадцять років може слугувати ілюстрацією цих тез.

Від «Великої Вітчизняної» до «перемоги над нацизмом»

Серію меморіальних законів, прийнятих в Україні після здобуття нею незалежності, відкриває закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»². Фактично закон був покликаний інтегрувати радянський наратив пам'яті про Велику Вітчизняну війну в український національний наратив, що відповідало загальній спрямованості історичної політики періоду Л. Кучми: утверджена при владі колишня комуністична номенклатура використовувала стандартний національний наратив пам'яті для своєї легітимації як «національної» еліти, але при цьому віддавала належне радянсько-ностальгічному варіанту історичної пам'яті. В рамках такої історичної політики можна було вибудовувати конструктивний міф про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид української нації й одночасно на державному рівні відзначати ювілеї українського комсомолу і першого секретаря ЦК КПУ (1972–1989) В. Щербицького³.

Комеморативні практики, ритуали, символи, встановлені цим законом, були копією і повторенням радянських (наприклад, створення «куточків бойової та трудової слави» в навчальних закладах, установах і на підприємствах). Закон встановлював офіційне державне свято – 9 Травня (яке й так щорічно відзначали за рішеннями уряду).

Перший «меморіальний» закон України проіснував п'ятнадцять років. У період «акселерації» історичної політики України, розпочатий В. Ющенком у 2005 р., закон став об'єктом інтенсивних політичних маніпуляцій, а після Революції Гідності був замінений на інший закон, який, на думку його авторів, наближає Україну до «європейських практик».

Протягом десяти років закон діяв майже безконфліктно, політика інтенсивної націоналізації

¹ Історична політика – це цілеспрямоване конструювання і практичне застосування в політичних цілях («історичної пам'яті») та інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій, зокрема професійної історіографії. Історична політика здійснюється в інтересах політичних, культурних, етнічних та інших суспільних груп у боротьбі за владу, за її утримання або перерозподіл. Історична політика є засобом забезпечення політичної, культурної чи інших форм лояльності великих суспільних груп, а також утримання ідеологічного й політичного контролю над ними. Найбільш виразною рисою історичної політики є ідеологічна і політична інструменталізація як історії (тобто впорядкованої версії знань і уявлень про минуле), так і пам'яті, утилітарне використання історії і пам'яті у внутрішній політиці, юридичних і законодавчих практиках, ідеологічних, дипломатичних і військових конфліктах.

² Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» № 168414 від 09.04.2000 // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168414>.

³ У 2003 р. було зроблено першу спробу домогтися на рівні ООН визнання голоду 1932–1933 рр. в Україні геноцидом української нації.

минулого, якої дотримувався В. Ющенко, практично не торкнулася радянсько-ностальгійного міфу про «Велику Вітчизняну» (паралельно вибудовувалася альтернативна міфологія про місце і роль України у Другій світовій війні і націоналістичний опір тоталітарним режимам).

Про закон згадали при В. Януковичі, коли активувалася політика панівного класу з відновлення радянсько-ностальгійного нарративу пам'яті і дискредитації національного (як «націоналістичного»). У 2011 р. з ініціативи комуністів окремим законом в нього були внесені зміни, які стосувалися використання так званого Прапора Перемоги в заходах, присвячених Дню Перемоги (9 Травня), й інших дійствах¹ на честь Великої Вітчизняної війни (День визволення України від німецько-фашистських загарбників (28 жовтня), День початку Великої Вітчизняної війни (22 червня)). Прапор Перемоги мали встановлювати поруч з державним прапором України на час пам'ятних заходів.

Закон викликав запрограмовану негативну реакцію націоналістів (Всеукраїнське об'єднання «Свобода») та їхніх союзників в опозиції, які спробували скасувати рішення, подавши відповідний законопроект². Він, зрозуміло, був відхилений парламентом, де після приходу В. Януковича до влади сформувалася підконтрольна йому більшість.

Уже сам факт обговорення проекту закону (він вступив у силу в кінці травня 2011 року) відразу спровокував конфлікт. У Львові 9 травня 2011 р. на території побудованого за радянських часів меморіалу «Пагорб слави» відбулися сутички між радикальними націоналістами і звезеними до місця святкування нечисленними, але добре організованими прихильниками Прапора Перемоги (організація «Руська єдність», партія «Батьківщина», які приїхали з Одеси). Останні демонстративно розгорнули прапор на очах у своїх супротивників, супроводжуючи свої дії провокаційними лозунгами. Між учасниками сутички, яка завершилася стріляниною з травматичної зброї, опинилися радянські ветерани війни, які прийшли відзначити

свято³. Міністр внутрішніх справ України звинуватив радикальних націоналістів в організованій провокації⁴. Подія отримала колосальний, абсолютно не відповідний її масштабам медіарезонанс: російський міжнародний канал Russia Today повідомив про «кілька тисяч» радикально-націоналістичних активістів, які брали участь у «побойці», і про підйом «неонацизму» в Західній Україні⁵. Як і слід було очікувати, опозиція звинуватила в провокуванні конфлікту владу⁶.

У червні 2011 р. у відповідь на звернення депутата від опозиції Ю. Костенка Конституційний Суд України визнав низку положень закону 2011 р. такими, що не відповідають Конституції⁷, однак це не зарядило конфліктам навколо Прапора Перемоги і червоного прапора: представники КПУ регулярно (2012–2013 рр.) організовували в Західній Україні (Львів, Тернопіль) на 9 травня публічні акції під червоними прапорами, а представники ВО «Свобода» охоче вступали з ними у фізичне протистояння.

У квітні 2015 року перший «меморіальний» закон у новітній історії України перестав діяти у зв'язку з прийняттям нового закону, який повністю змінив символічний і дискурсивний ряд нарративу пам'яті про Другу світову війну. Новий закон усував радянські формулювання. «Перемога у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» перетворилася на «перемогу над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.». Відповідно змінювався зміст Дня Перемоги, святкування якого, як і раніше, призначали на 9 травня. Офіційно свято почало називатись «День перемоги над нацизмом у

³ У Львові – червоні прапори, бійка і стрілянина // Українська правда. – Історична правда. – 09.05.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/05/9/38262/>.

⁴ Mohyliov says clashes in Lviv on May 9 were organized by rightwing radical // Kyiv Post. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyivpost.com/article/content/ukrainepolitics/mohyliovsaysclashesinlvivonmay9-wereorgani104307.html>.

⁵ Nationalists attack WWII veterans and Russian diplomats in W. Ukraine // Russia Today. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rt.com/news/wwii-veteransukrainepolice/>.

⁶ «Батьківщина»: відповідальність за сутички у Львові несе Янукович // УНІАН. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/492765-batkivschinavidpovidalnistzasutichkiulvovineseyanukovich.html>.

⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Костенка Юрія Івановича щодо офіційного тлумачення окремих положень підпунктів 1, 2 п. 1 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги», 16 червня 2011 року, № 6рп/2011 // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v006p71011>.

¹ Йдеться про копію прапора одного з підрозділів Червоної армії, встановленого над берлінським Рейхстагом 1 травня 1945 р. Прапор і спланована фотографія його встановлення стали головними візуальними символами радянського історичного міфу про перемогу у Великій Вітчизняній війні.

² Проект Закону про скасування Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=40477.

Другій світовій війні». Нововведенням став День пам'яті і примирення (8 травня), що повинен був ознаменувати наближення української історичної політики до європейських практик.

«Форми увічнення» перемоги мало відрізнялися від радянських, однак автори закону вирішили урізноманітнити їх такими: «Недопущення фальсифікацій історії Другої світової війни 1939–1945 років у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, засобах масової інформації, публічних виступах представників державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб», «сприяння об'єктивному та всебічному дослідженню історії Другої світової війни»¹. Попри те, що дещо екзотичні для такого документа формулювання проекту закону були розкритиковані юристами Верховної Ради як «неприйнятні з правової точки зору», вони без змін увійшли в остаточний текст закону.

Цей закон був прийнятий у квітні 2015 року «в пакеті» з трьома іншими «меморіальними» законами, що нарobili багато шуму (про них йтиметься далі).

Голодомор і його «заперечення»

Мабуть, найвідомішим українським «меморіальним» правовим актом першого десятиліття 2000-х рр. став закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006 р.). Підготовка та прийняття закону перетворилися на політичну трагікомедію, що розгорнулася на тлі загальної політичної кризи, викликаній розвалом «демократичної коаліції», виникненням «антикризової коаліції», що об'єднала «Партію регіонів», яка представляла великий капітал, і комуністів із соціалістами, насправді покликаних бути ідейними антиподами «регіоналів»².

Ініціатором був Президент В. Ющенко, він передав на розгляд парламенту законопроект у статусі «невідкладного». Три статті проекту (з шести) фактично відкривали нову сторінку в історичній політиці України. Перша стаття кваліфікувала Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як «геноцид української нації», друга – забороняла «заперечення факту Голодомору», шоста – передбачала

¹ Закон України «Про увічнення Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» № 31519 від 09.04.2015. // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/31519>.

² Див. детальніше Касьянов Г. В. Украина 1991–2007. Очерки новейшей истории. – К., 2008. Якщо нерозбірливість керівництва КПУ вже нікого не дивувала, то перехід «Соціалістичної партії України» в коаліцію з «капіталістами та олігархами» був своєрідним шоком і призвів до її політичного краху.

введення «адміністративної відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні».

Представники «Партії регіонів», які зовсім недавно усвідомили можливості звернення до минулого, щоб відстоювати свої інтереси в теперішньому, запропонували альтернативний законопроект, у якому не було терміна «геноцид», згадувалося про те, що голод спіткав не тільки Україну, а сама подія характеризувалася як «національна трагедія українського народу»³. Оскільки «геноцидну версію» Голодомору також оскаржувало російське найвище політичне керівництво, це стало додатковим приводом для звинувачень «регіоналів» у відстоюванні чужих Україні інтересів.

Драматичне обговорення президентського проекту у Верховній Раді 28 листопада 2006 р. перетворилося на парад взаємних політичних звинувачень. Практично всі учасники дійства актуалізували події 1932–1933 рр. поточною політичною ситуацією. Президентська фракція («Наша Україна») і їхні союзники («Блок Юлії Тимошенко») за звичкою оплакували сучасний тяжкий стан української нації як наслідок голодоморів і політичних репресій і звинувачували противників законопроекту в аморальності. Їхні опоненти із запалом звинувачували Президента і його союзників у політичній кампанійщині й цинічному використанні теми 1932–1933 рр. у корисливих політичних цілях. Лідер соціалістів, спікер О. Мороз навіть пов'язав президентський законопроект зі спробою встановити диктатуру в Україні, а комуністи заявили, що ініціатива В. Ющенка провокує «ланцюгову реакцію протистояння в Україні», порушує Конституцію і веде до загострення відносин з Росією. Користуючись нагодою, вони закликали до імпичменту В. Ющенка⁴.

В результаті депутати фракцій більшості («Партія регіонів» і комуністи) спочатку взагалі відмовилися розглядати президентський законопроект, потім він був провалений. Опозиції у відповідь вдалося провалити альтернативний законопроект і, можливо, Україна не побачила б одного з найзнаменитіших «меморіальних» законів, якби його не врятував спікер, лідер соціалістів О. Мороз. У перерві між ранковим і вечірнім пленарними засіданнями він відредагував президентську версію

³ Засідання тридцять шосте: стенограма пленарного засідання 28 листопада 2006 року // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1356.html>. На сьогодні тексти цих законопроектів відсутні на сайті Верховної Ради, теоретично їх можна отримати за запитом.

⁴ Там само.

(принципові зміни: замість слова «нація» було внесено словосполучення «Український народ», формулювання пункту про заборону заперечення Голодомору було пом'якшено, з'явилася згадка про інші народи СРСР, які постраждали від голоду 1932–1933 рр.). За результатами поіменного голосування цей варіант закону був прийнятий завдяки фракції соціалістів, яка проголосувала «за». Депутат від «Блоку Юлії Тимошенко», поет В. Яворівський, відгукнувся на ухвалення закону так: «Дорогий український народ! Тільки що стався історичний момент: тобі повернули пам'ять!»¹.

Як незабаром з'ясувалося, завданням було не лише повернути пам'ять «дорогому українському народові». Закон містив норму, згідно з якою «публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні є наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним»². Оскільки одним із завдань ініціатора закону була заборона заперечення Голодомору (за образом і подобою дій Заходу у справі Holocaust denial) і введення адміністративної і кримінальної відповідальності за таке діяння, історія отримала продовження під назвою «криміналізація заперечення Голодомору».

21 грудня 2006 р. депутати від «Нашої України» і «Блоку Юлії Тимошенко» Я. Кендзьор та Р. Чубаров зареєстрували проект закону про внесення змін до Кримінального кодексу України – «Про відповідальність за публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років як геноциду Українського народу»³. Комуністи і регіонали зажадали повернути законопроект на доопрацювання, що й було зроблено.

До процесу долучився Президент В. Ющенко. 28 березня 2007 р. він запропонував законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за заперечення Голодомору)». Президент повторив попередній законопроект своїх союзників, але з новацією: додав згадку про Голокост. Він пропонував ввести кримінальну відповідальність за «заперечення Голодомору 1932–1933 років як геноциду Українського народу

та Голокосту як геноциду єврейського народу»⁴. Такі дії, вчинені публічно, а також виготовлення і розповсюдження відповідних матеріалів пропонувалося карати накладанням штрафу в розмірі від ста до трьохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян⁵ або ж позбавленням волі терміном до двох років. Такі ж дії, вчинені повторно або державними службовцями, тягнули за собою позбавлення волі терміном до 4 років. Йшлося про доповнення до ст. 442 КК України «Геноцид», велика частина якої була просто копією Конвенції ООН 1948 р. про запобігання злочинів геноциду. Надалі всі варіанти «криміналізації заперечення» оберталися навколо цього стандартного набору: адміністративна відповідальність, штраф, тюремне ув'язнення, зміни в ст. 442 КК.

Формально йшлося про конкретизацію положень попереднього закону 2006 р. Неформально – проект закону в 2007 р., вводячи максимальне покарання для державних службовців, мабуть, повинен був стати страшилкою для місцевої влади східних і південних регіонів. Саме там не виявляли ентузіазму щодо президентських вказівок про підготовку до 75-х роковин трагедії. Можливо, він був і якимось тактичним ходом у запутаній політичній грі (протистояння президента з ворожими йому більшістю в парламенті і урядом набирало обертів). Можна припустити, що криміналізація «заперечення Голодомору» вже перетворилася на «ідею фікс» президента.

Поява пункту про Голокост, імовірно, повинна була надати ваги президентській ініціативі аналогіями з європейською практикою: проект містив прямі посилання на відповідні закони в європейських країнах⁶.

⁴ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України». – С. 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gksa2.rada.gov.ua/pls/zweb_n?webproc4_1?id=&pf3511=29881.

⁵ Йшлося про суму від 1700 до 5100 гривень, тобто приблизно про 340–1020 доларів США за офіційним курсом Національного банку.

⁶ «Заперечення Голокосту» (Holocaust denial) — не зовсім коректний термін, коли йдеться про конкретні закони. Існує законодавство низки країн Євросоюзу і самого Євросоюзу, спрямоване на запобігання публічному виправданню нацизму, тривіалізації і баналізації його злочинів, публічному запереченню або виправданню конкретних випадків геноциду і злочинів проти людяності, пропаганди расової ненависті, злочинів комунізму. «Заперечення Голокосту» присутнє в цьому законодавстві (й то не скрізь) як окремий випадок. Згадані закони останнім часом стають об'єктом все активнішої критики ліберальної частини суспільства як такі, що порушують свободу слова і преси. Цікавий приклад наукової критики застосовності такого законодавства і складнощів із застосуванням відповідної термінології див.: Hayden R. M. «Genocide Denial» Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia // Slavic Review. – 2008. – Vol. 67. – N 2 (Summer). – P. 384–407.

¹ Засідання тридцять сьоме: стенограма пленарного засідання 28 листопада 2006 року // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1357.html>. На сьогодні тексти цих законопроектів відсутні на сайті Верховної Ради, теоретично їх можна отримати за запитом.

² Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/37616>.

³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gksa2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29140.

Пояснювальна записка до тексту законопроекту містила дуже цікаві речі. Наприклад, у ній стверджувалося, що «прийняття Закону сприятиме консолідації Українського народу, громадян усіх національностей навколо ідеї утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства, посилення поваги до життя, прав і свобод громадянина, зміцненню міжнаціональної злагоди і громадянського миру в Україні».

Яким чином кримінальне переслідування за «неправильне» тлумачення Голодомору і Голокосту буде сприяти досягненню перерахованих шляхетних цілей в документі не пояснювалося. Аргументація на користь закону дуже специфічна, зважаючи на соціологічні дані, розміщені в інтернет-представництві самого Президента: «Найбільші масштаби Голодомору, – пояснювалося там, – були в регіонах, де сконцентрована електоральна база антикризової коаліції¹. Однак через недостатню поінформованість, радянську пропаганду й нечітку позицію лідерів коаліції жителі цих територій не розуміють справжніх наслідків цієї трагедії. За даними соціопитувань, лише 40 % респондентів на Сході (з тих, хто визначився з відповіддю) згодні, що Верховна Рада повинна законодавчо визнати Голодомор 1932–1933 років актом геноциду Українського народу. На Півдні – 64 %, що також менше, ніж в середньому по Україні (71,4 %)»².

Законопроект був чисто демонстративною дією, актом морального тиску на опонентів. Користуючись своїм правом спікера, О. Мороз поставив його на обговорення на кінець травня 2007 року (хоча законопроект був поданий як «невідкладний»). Втім, уже 1 квітня 2007 року Президент розпустив Верховну Раду. При цьому він звинуватив «антикризову коаліцію» у спробі узурпувати владу. Законопроект про «криміналізацію заперечення» став частиною активних політичних торгів з «антикризовою коаліцією» навесні 2007 року – він був у пакеті «політичного компро-

місу» поряд з більш важливими законами про зміну Конституції і про опозицію³.

У жовтні 2007 р. після проведення позачергових парламентських виборів, коли виникла перспектива створення лояльної йому більшості в парламенті, В. Ющенко заявив про намір провести свій законопроект через «оновлений» парламент. Свою обіцянку він виконав у грудні того ж року, коли у списку тринадцяти чергових «невідкладних» законопроектів, поданих в «оновлений» парламент⁴, був згаданий і президентський – про криміналізацію заперечення Голодомору і Голокосту. Через місяць, в січні 2008 р., президентський законопроект був продубльований законодавчою ініціативою двох депутатів від президентської фракції «Наша Україна – Народна самооборона». Депутати обмежилися наміром карати за заперечення Голодомору арештом до 6 місяців або ув'язненням до 3-х років⁵.

У 2010 р., після паузи, викликані черговою політичною кризою і розбратом у таборі союзників В. Ющенка, а також президентськими виборами, питання про «криміналізацію заперечення Голодомору» знову з'явилося на порядку денному вже у звичному контексті політичної дискредитації опонентів. Депутат від «Партії регіонів» В. Кисельов перейнявся неправомірністю використання терміна «геноцид» щодо Голодомору і запропонував поміняти його на «трагедію» в першому пункті закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Різноманітні опозиція не затрималася з пострілом у відповідь: депутат Ю. Кармазін вніс законопроект з на диво довгою, але красномовною назвою⁶. У відповідь на це депутат від «Партії регіонів» запропонував вилучити з тексту закону слова про «злочинний тоталітарний режим». В результаті всі три законопроекти були відхилені та зняті з розгляду.

³ Чивокуня В. Ющенко Perezавантажив матрицю // Українська правда. – 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/4/25/58014.htm>.

⁴ Тут виникла коаліція «заклятих друзів» – «Блоку Юлії Тимошенко» (БЮТ) і блоку «Наша Україна – Народна самооборона» (НУНС), що підтримував В. Ющенко.

⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31473 (дата звернення: 24.01.2008).

⁶ Проект Закону про внесення змін до статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (щодо визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу – злочином Всесоюзної комуністичної партії (б) та її філіалу – Комуністичної партії (б) України проти Українського народу) // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37888.

Проте в кінці 2010 р. депутат від опозиційного «Блоку Юлії Тимошенко» С. Курпіль запропонував доповнити закон 2006 р. посиланням на покарання за «заперечення Голодомору як геноциду» згідно із законодавством, а саме законодавство (Кодекс про адміністративні правопорушення) доповнити статтею про адміністративну відповідальність за заперечення (штраф)¹. Обидва законопроекти були спрямовані проти В. Януковича, який публічно висловився проти використання слова «геноцид» щодо Голодомору. Обидва законопроекти вже традиційно були відхилені.

У листопаді 2014 р. депутати ВО «Свобода», яке не пройшло в парламент на позачергових виборах жовтня 2014 р., в останні дні роботи «старого» складу Верховної Ради «грюкнули дверима», вчергове запропонувавши ввести кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору як факту геноциду українського народу і Голокосту як факту геноциду єврейського народу. Судячи з конструкції тексту пояснювальної записки, риторика опису жахів Голокосту вже звично використовувалася як «макіяж» для декларування ідеї про криміналізацію «заперечення факту Голодомору»² (таке використання теми Голокосту депутатами партії, керівництво якої прославилася своїм антисемітизмом, виглядало як поганий анекдот). Депутати-націоналісти запропонували карати «за заперечення факту» позбавленням волі на термін від 6 місяців до 3 років або до 5 років (при повторному порушенні закону). Законопроект був поданий до Дня пам'яті жертв Голодоморів (у 2014 році його відзначали 22 листопада), його зняли з розгляду, імовірно, через закінчення терміну повноважень Верховної Ради.

Останньою за часом «реінкарнацією» «закону про криміналізацію» можна вважати законопроект, поданий «позафракційним» депутатом з Харкова, мільйонером і відомим єврейським громадським діячем О. Фельдманом. У пояснювальній записці, де більше згадувалося про Голокост, а Голодомор використовувався «в парі» як додат-

ковий аргумент, О. Фельдман вказував на те, що введення великого штрафу або тюремного ув'язнення від 2 до 4 років за «заперечення Голокосту або Голодомору» буде «сприяти захисту репутації і прав осіб, які постраждали від Голокосту, а також підвищенню авторитету України на міжнародній арені»³.

«Чотири кімнати»: меморіальні закони 2015 р.

Останні за часом (2015 р.) чотири «меморіальні» закони створили передумови для кардинальної зміни ландшафту колективної/історичної пам'яті в Україні і викликали короточасну, досить мляву дискусію у спільноті, яка називає себе «інтелектуалами»⁴. Про довгостроковий ефект цих законів і можливі суспільні наслідки їх реалізації говорити ще рано, але вже тепер можна чітко визначити основну ідеологічну складову двох з них: витіснення з меморіального символічного простору радянсько-ностальгійного нарративу пам'яті і заміщення його національним/націоналістичним.

Йдеться про закони «Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України в XX столітті»⁵ і «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їхньої символіки»⁶.

Перший з них мав на меті «визнати **учасників боротьби за незалежність** України в XX столітті **головними суб'єктами боротьби за відновлення державної незалежності** України – **борцями за незалежність** України в XX столітті (виділено мною. – Г. К.)»⁷. Закон пропонував встановити правовий статус борців за незалежність, визначивши права цих осіб «на отримання державних і муніципальних гарантій». Як впливає з тексту закону, під «правовим статусом» автори мали на увазі те ж саме визнання «борцями за незалежність»

³ Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору та Голокосту)» // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54987.

⁴ Про одного з них йшлося в першій частині статті.

⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/31419>.

⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/31719>.

⁷ Цей «незграбний» текст, мабуть, відображає ідею спадкоємності боротьби спочатку за незалежність, потім за відновлення втраченої державної незалежності, а потім знову за незалежність. Учасників боротьби за незалежність визнали борцями за незалежність. Це зауваження вказує на якість підготовки законів.

¹ Проект Закону про внесення змін до статті 2 Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 років, як геноциду українського народу) // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39189.

² Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо встановлення відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні як факту геноциду українського народу, Голокосту як факту геноциду єврейського народу). // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52360.

осіб, які «брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної або індивідуальної боротьби за незалежність України у ХХ столітті» – далі йде розлогий список таких організацій, більшість яких давно перестала існувати: він відкривається органами влади Української Народної Республіки і закінчується Народним Рухом України. У законі передбачені «інші організації, структури або формування», які можуть бути додані у список за рішенням уряду.

Що стосується соціальних гарантій «головним суб'єктам» боротьби за незалежність, закон повідомляє, що держава «може надавати» їм «соціальні гарантії і пільги або інші виплати». У цьому контексті згадувалися місцеві органи самоврядування, яких наділили правом надавати додаткові соціальні гарантії «борцям за незалежність і членам їхніх сімей». Зважаючи на ту обставину, що на момент прийняття закону мабуть найчисленнішою групою ще живих «борців за незалежність» були ветерани УПА, можна припустити, що закон закривав багаторічну історію з вирівнюванням прав учасників націоналістичного опору і ветеранів Великої Вітчизняної війни. Крім цього, закон ставив крапку в історичній, політичній і правовій легітимізції деяких організацій, діяльність яких викликала і викликає досить суперечливі оцінки як в українському суспільстві, так і в міжнародному співтоваристві (наприклад, ОУН та УПА).

Закон визначає і державну політику «щодо відновлення, збереження і вшанування національної пам'яті про боротьбу і борців за незалежність»: тут передбачено і поліпшення інформування суспільства про боротьбу і борців, і внесення відповідних змін до навчальних планів, підручників і програм, і створення місць пам'яті.

Звісно, найбільш разуючою нормою закону стала стаття, що встановлює відповідальність «за порушення законодавства про статус» борців за незалежність. Особи (незалежно від їхнього громадянства), що дозволили собі публічно проявити «зневажливе ставлення» до борців за незалежність або «перешкоджати реалізації їхніх прав», повинні відповідати за це «згідно із законодавством». Кінцеве формулювання варте повної цитати: «Публічне заперечення факту правомірності боротьби за незалежність України у ХХ столітті визнається наругою над пам'яттю борців за незалежність України, приниженням гідності Українського народу і є протиправним»¹.

¹ Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» № 314-19 від 09.04.2015. // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/31419>.

Про юридичну якість закону можна судити з висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради: «...законопроект², – йшлося в ньому, – складається переважно з декларативних і публіцистичних положень, не наповнених конкретним нормативним змістом». Багатьом положенням закону бракувало «юридичної визначеності й однозначності сприйняття», вживання у тексті закону формулювань з такими ознаками, як вказувалося у висновку, за визначенням Конституційного Суду України, «неминуче призводить до сваволі»³.

Закон недвозначно декларував бажання представників влади директивно регулювати питання інтерпретації минулого і встановлювати межі дозволеного і недозволеного у сфері колективної/історичної пам'яті.

У цьому сенсі ще більш радикальним можна вважати прийнятий «в пакеті» з ним закон «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їхньої символіки». Цей досить об'ємний документ, який містить численні пропозиції щодо змін в інших законах і Кримінальному кодексі, фактично є розгорнутою програмою тотальної перебудови символічного простору колективної/історичної пам'яті в Україні. Закон засуджував зазначені в його назві режими, визначав правові підстави для заборони пропаганди їхньої символіки і встановлював порядок її ліквідації в публічному просторі: аж до заборони її використання в топоніміці і назвах політичних партій.

Присутність у назві і в тексті закону згадок про націонал-соціалістичний (нацистський) режим повторювало сценарій «декомунізації» у країнах Центрально-Східної Європи і Балтії. Тут «денацифікація» мала, з одного боку, чисто ритуальне значення через фізичну відсутність об'єктів денацифікації⁴, а з іншого – використовувалася для моральної і політичної дискредитації радянського

² Висновок писали за текстом законопроекту, оскільки в тексті закону зауваження юристів Верховної Ради проігнорували, вони залишилися актуальними.

³ Висновок на проект Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» № 25381 від 07.04.2015. // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54689.

⁴ У вказаних регіонах про ліквідацію нацистської символіки і «місць пам'яті» свого часу подбали комуністичні режими. Говорити про існування такої в Україні, як і в інших країнах пострадянського простору, не доводиться. Прояви неонацистських настроїв українські рідкісні і належать радше до екзотики.

варіанта комунізму (зрівняння з нацизмом), зі спадщиною якого зазвичай борються в цьому регіоні праві і правоконсервативні політики, які періодично приходять до влади. Врешті, зв'язка «комунізм-нацизм» стала важливим аргументом у міжнародних війнах пам'яті з Росією, де радянсько-ностальгійний варіант історичної пам'яті (з особливим наголосом на конститутивний міф про Велику Вітчизняну війну) був покладений в основу ідеологічного забезпечення влади панівного класу вже на початку 2000-х рр.

Зрівнявши комунізм із нацизмом у межах одного закону, автори «наслідували європейські практики» (Європарламент у 2008 р. і ОБСЄ у 2009 р., як відомо, порівняли «сталінізм» з «нацизмом») ¹. Як і у випадку з криміналізацією заперечення Голодомору, де як «супутній аргумент» періодично виникав Голокост, у заходах із «декомунізації» таку роль мав зіграти «нацизм». Цей підхід особливо чітко видно при текстуальному аналізі закону, де згадки про нацизм відіграють допоміжну, «технічну» роль. Головний об'єкт заборонного пафосу закону – комунізм.

Закон забороняє використовувати комуністичну/нацистську символіку в публічній сфері, докладно перераховуючи випадки такого застосування і детально пояснюючи, які саме символи, зображення, імена, пам'ятні знаки і т. п., що стосуються комуністичного минулого, повинні бути вилучені і заборонені для вживання у публічній сфері. Автори також склали список винятків, випадків, на які заборона не поширюється, наприклад, у наукових дослідженнях, у творах мистецтва, в навчальній літературі (якщо таке використання «не призводить до пропаганди злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, злочинного характеру націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму») ².

Ще на етапі аналізу законопроекту текст майбутнього закону отримав цілу купу юридичних зауважень (від невідповідності статтям Конституції до фактичного порушення інших законів) ³. Ці за-

уваження були вже звично проігноровані, закон був прийнятий і відразу ж, у парі з законом про вшанування борців за незалежність, став об'єктом жорсткої критики як очікуваних опонентів (наприклад, комуністів), так і передбачуваних союзників. Спочатку обурення викликала процедура прийняття законів, «одностайно схвалених» в один день «у пакеті» з двома іншими, менш виключними «меморіальними» законами на засіданні парламенту, що більше нагадувало мітинг: брак суспільної дискусії, порушення регламенту, ігнорування думки зовнішніх експертів.

Потім критики звернулися до змісту документів: найбільшу тривогу викликало бажання представників держави регулювати інтерпретацію і репрезентацію минулого і обмежувати зміст висловлювань про нього. Фактично йшлося про обмеження свободи слова і розширення можливостей для бюрократичної сваволі. Незабаром після прийняття парламентом цих законів з'явився колективний лист шістдесяти трьох «закордонних українців» (серед яких були і громадяни України) спікеру Верховної Ради В. Гройсману і Президенту П. Порошенку із закликом відхилити два з чотирьох «меморіальних» законів.

В одному випадку висловлено тривогу з приводу заборони на можливі критичні висловлювання на адресу ОУН та УПА (з покаранням аж до кримінальної). «Злочином, – вказували автори листа, – буде вважатися висловлювання сумнівів щодо легітимності УПА, організації, яка знищила десятки тисяч поляків в одному з найогидніших актів етнічної чистки в історії України. Крім того, закони унеможливають критику ОУН, однієї з найрадикальніших політичних груп Західної України міжвоєнного періоду, яка співпрацювала з нацистською Німеччиною з початку її вторгнення у Радянський Союз в 1941 році».

В іншому – йшлося про те, що засудження всього радянського періоду може призвести до «безглузвих і несправедливих наслідків» у світлі можливих переслідувань за позитивні оцінки радянського періоду, які можна було тлумачити як «пропаганду» комунізму.

Директор Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович, центральна фігура в процесі підготовки і просування обговорюваних законів, відповідаючи критикам, дорікнув одній частині за неуважне читання текстів (зауваження в деяких випадках цілком доречно) і звинуватив іншу в навмисному бажанні «скомпрометувати закони». Саме звернення він охарактеризував як документ, що став інструментом інформаційної

¹ Закон містить посилання на шість документів, ухвалених Європарламентом, Парламентською асамблеєю Ради Європи, Парламентською асамблеєю ОБСЄ.

² Це одне із найтемніших місць у тексті закону, очевидно, воно є наслідком поспіху й недостатньої юридичної компетентності авторів.

³ Висновок на проект Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» № 2558 від 06.04.2015. // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670.

війни Росії проти України. На думку В. В'ятровича, частина підписантів давно грає на боці Москви і скористалася довірою іншої частини, справжніх вчених і експертів¹.

27 травня 2015 року Кабінет Міністрів України прийняв спеціальну постанову, яка встановлювала порядок реалізації «декомунізаційного» закону в сфері заборони діяльності юридичних осіб і партій – практично йшлося про позбавлення політичної ідентичності Комуністичної партії України: її назви, символики, програмних положень. Розгорнутий документ містив докладні вказівки Міністерству юстиції та його органам на місцях про фактичну заборону будь-якої партії або громадської організації, що має символіку «комуністичного тоталітарного режиму» (до такої належали, наприклад, схрещені серп і молот)².

У липні 2015 р. почалася тяганина між КПУ і Міністерством юстиції з блуканням справи між адміністративними судами різних інстанцій, протягом якої КПУ то «забороняли», то призупиняли це рішення. У жовтні 2015 р. комуністи не змогли взяти участі у виборах до місцевих органів влади і самоврядування під своїм ім'ям. У грудні 2015 р. КПУ подала позов до Європейського суду з прав людини.

Тим часом по всій країні розгорнулася підготовка до «декомунізації» символічного простору: при місцевих органах влади і самоврядування створювали комісії з «представників громадськості», завданням яких була підготовка пропозицій щодо тотальної ревізії топоніміки та «зачистки» від пам'ятників і меморіальних місць, що нагадують про комуністичний режим (з «нацистським тоталітарним режимом» було, очевидно, простіше). «Декомунізація» публічного простору викликала неоднозначну реакцію в суспільстві. Соціологічні опитування засвідчили невисокий інтерес громадян до проблеми, багато хто вважав, що в країні є важливіші проблеми, ніж знесення пам'ятників або зміна табличок з назвами вулиць³.

У кінці 2015 р. Україна отримала «попередній висновок» Венеціанської комісії про основний

«декомунізаційний закон». Автори і промоутери закону на прес-конференції поспішили повідомити, що комісія «підтвердила право України проводити декомунізацію»⁴ і заявили, що комісія висловила зауваження щодо перспективи обмеження свободи слова, надмірності покарання за порушення положень закону і нечіткості терміна «пропаганда». Офіційне повідомлення про висновки Венеціанської комісії, розміщене на сайті Українського інституту національної пам'яті (чомусь англійською мовою), обмежувалося інформацією тільки про ці зауваження.

Однак висновки Венеціанської комісії були значно розлогішими і не настільки обтічними. Комісія рекомендувала зробити список заборонених символів «меншим», дати чітке визначення терміна «пропаганда», особливо для випадків, коли передбачено кримінальне покарання, чітко позначити межі поняття «злочини режиму», які заборонено публічно заперечувати (конкретизувати, про які злочини йдеться). Комісія рекомендувала обмежити сферу застосування кримінального покарання тільки тими порушеннями закону, які містять реальну небезпеку для суспільства. Окремим пунктом було запропоновано звести заборону на діяльність партій і громадських організацій тільки до статусу крайнього заходу, у виняткових випадках. Комісія зазначила поспіх у його розробці, відсутність публічної дискусії, нечіткість формулювань, зокрема у визначенні мети цього закону⁵. Автори пообіцяли виправити недоліки. Обіцянка виконується і досі.

Тим часом в Україні йде процес «декомунізації»: перейменовують вулиці, площі, провулки та інші топографічні об'єкти, демонтують і просто знищують пам'ятники і пам'ятні знаки. Масштаб і глибину цього процесу зараз оцінити неможливо. За станом на середину липня 2016 року було перейменовано більше тисячі населених пунктів і близько половини вулиць, що мали змінити назви.

Слід зазначити, що існує прихований або видимий опір адміністративній «декомунізації» в

¹ В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія // Критика. – Міжнародний огляд книжок та ідей. – 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiyiakademichnadyakusiyay>.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3542015n>.

³ Українці стали менш довірливими і терпимими // Сьогодні.ua. – 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/ukraine/ukrainecrystalimeneedoverchivymiiiterpimymi655953.html>.

⁴ Spolsky M. Venetian Commission confirms Ukraine's right to undertake decommunisation // Український інститут національної пам'яті. – 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memory.gov.ua/news/venetiancommissionconfirmsukrainesrightundertakedecommunisation>.

⁵ Joint Interim Opinion on the Law of Ukraine on the condemnation of the communist and national socialist (Nazi) regimes and prohibition of propaganda of their symbols. Adopted by the Venice Commission at its 105th Plenary Session Venice (18–19 December 2015). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDLAD%282015%29041-e&lang=EN>.

тих регіонах, яким вона насамперед адресована: на Донбасі (території, контрольовані Україною), Слобожанщині і на південному сході. Виникли проблеми і в «амбівалентній» центральній Україні. Мер Полтави О. Мамай демонстративно відмовляється приймати рішення з перейменування вулиць (це не завадило йому бути переобраним у жовтні 2015 р.). У Кіровограді під час виборів до місцевих органів влади і самоврядування неформальний референдум показав, що більшість місцевих жителів висловлюються за повернення місту історичної назви Єлисаветград. Оскільки в законі нічого не сказано про імперську спадщину (звичайно ж, неприйнятну для авторів закону), можна вважати це неприємним сюрпризом, тим більше що в публічному просторі з'явилися натяки на те, що імператриця Єлизавета Петрівна взагалі тут ні до чого, йдеться про святу Єлизавету...

Схожий сюжет бачимо в історії з перейменуванням Дніпропетровська. Тут мало хто висловлювався за повернення історичної назви (Катеринослав), проте була озвучена пропозиція не змінювати назви міста, прив'язавши її до імені святого Петра... В Харкові, де потрібно перейменувати 173 топографічні об'єкти, недавно переобрана міська влада спочатку зовсім не виявляла ентузіазму з приводу «декомунізації». В Одесі пам'ятник Леніну переробили на пам'ятник Дарту Вейдеру.

Найбільш безконфліктним (на перший погляд) виявився четвертий з пакету «меморіальних» законів, так званий «архівний» закон¹. Сама по собі ідея забезпечення доступу до архівів репресивних органів була найважливішою складовою «декомунізації» в Центральній-Східній Європі і на Балканах після краху комунізму. Вона була однією з основ (поряд з люстрацією) політики так званого «перехідного правосуддя» (*transitional justice*)².

Автори обґрунтовували необхідність такого закону як загальногуманітарними, так і політично злободенними міркуваннями. Наприклад, вони заявили, що «закритість архівів стала однією з передумов анексії півострова Крим і воєнного конфлікту на території Донецької та Луганської областей». Закон містить список «репресивних органів», куди потрапили всі правоохоронні інститути «тоталітарного комуністичного режиму», зокрема міліція, суди і прокуратура. Хронологічні

рамки існування «тоталітарного комуністичного режиму», як і в законі про «декомунізацію», були визначені 1917–1991 рр.

Закон містить і своєрідний «люстраційний» компонент: у ньому згадані «позаштатні співробітники репресивних органів», куди потрапили, зокрема, «інформатори всіх категорій» і «інші особи, які хоч якимось способом співпрацювали з репресивними органами в 1917–1991 роках, наприклад, надавали інформацію про інших осіб». При цьому закон встановлював право осіб, які є «жертвами репресивних органів», на обмеження доступу до інформації про них.

Відповідно до закону при Українському інституті національної пам'яті (УІНП) має бути створений Галузевий державний архів, до якого протягом двох років повинні бути передані документи за 1917–1991 рр. таких відомств: Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Міністерства юстиції, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки, Генеральної прокуратури, Державної судової адміністрації, Державної пенітенціарної служби, Адміністрації державної прикордонної служби.

Так само, як і інші «меморіальні» закони 2015 року, цей закон дуже слабкий з юридичного погляду. Він викликав переполох в архівному світі: ідея передачі матеріалів відомчих архівів у створюваний при УІНП Галузевий архів не тільки безпрецедентна, її важко навіть увявити в технічному плані. На сьогодні ніхто неспроможний оцінити обсяг документів, які повинні переміститися до Галузевого архіву УІНП, організації, штатний список якої передбачає 70 осіб (разом із технічним персоналом). Простіше кажучи, замах не відповідає довжині руки.

Це довелося визнати вже на етапі роботи з архівом Служби безпеки України. Прямий контакт і співпрацю з архівом СБУ вдалося забезпечити за рахунок кадрових ротацій: на початку 2016 р. нещодавно призначений директор архіву СБУ перейшов в УІНП, щоб підготувати створення Галузевого архіву, а на його місце прийшов співробітник Центру досліджень визвольного руху – недержавної організації, керівництво якої в повному складі стало керівництвом УІНП. Що ж стосується обсягу завдань тільки по одному архіву СБУ, то йдеться про 910 тис. томів архівних справ, що зберігаються у центральному архіві СБУ і його регіональних відділеннях (37 тис. погонних метрів)³.

¹ Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» № 31619 від 09.04.2015. // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/31619>.

² Див. детальніше: Stan L. (ed.) *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Reckoning with the communist past.* – Routledge, 2009.

³ У СБУ анонсували передачу архівів 1917–1991 років до Інституту національної пам'яті // Тиждень.ua. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/152981>.

Фінансування УІНП вкрай убоге (440 тис. євро в бюджеті на 2016 р.) і навряд чи радикально зросте найближчим часом. Тому в найближчому майбутньому не варто очікувати здійснення грандіозних задумів, окреслених законом.

Розпливчастість, неясність, юридична некоректність багатьох формулювань закону програмує численні проблеми з його реалізацією.

* * *

Закони жанру передбачають наявність якихось висновків і узагальнень, пов'язаних із предметом обговорення. У цьому випадку висновки і узагальнення робити рано, «меморіальні» закони, про які йшлося, ще не стали історією, вони в певному сенсі її творять. Поки що точно можна сказати наступне.

Розглянуті закони вписуються в загальну лінію розуміння історичної політики як наслідку кризи ідентичності і способу його подолати. Якщо у Західній Європі цю кризу можна пов'язати з конфліктом між певною нав'язуваною загальноєвропейською бюрократією «загальноєвропейської ідентичності» і традиційними національними ідентичностями, то в Центрально-Східній Європі вона більше пов'язана зі спробами подолати замовчувану, але відчутну «другосортну європейськість», комплекс неповноцінності націй, які увійшли в «європейську сім'ю» ніби на рівних, але все ж як бідні родичі. У таких випадках звернення до «трагічного і славного минулого» і самоствердження на цій основі в теперішньому є традиційним рецептом. Історична політика, особливо від імені держави, покликана слугувати потужним за-

собом формування «самодостатньої» національної ідентичності. «Меморіальні» закони встановлюють норми і правила репрезентації минулого в інтересах теперішнього.

Українські «меморіальні» закони можна тлумачити і як результат бажання панівного класу наслідувати «європейські практики». Проблема відповідності полягає в тому, що в Україні, на відміну від тих, кого хочеться наслідувати, дуже слабкі традиції плюралізму, демократії та впливу громадянського суспільства на державу. Тому будь-який закон, який регулює розуміння і репрезентації минулого, неминуче веде до диктату бюрократії і перемоги (як правило, тимчасової) уявлень про минуле одного сегмента суспільства на шкоду іншим. Як показує досвід, такі закони неминуче провокують конфлікт, особливо якщо їхніми авторами і промоутерами є люди, що представляють інтереси ідеологічно активного сегмента суспільства і прагнуть до ідеологічного/політичного домінування.

Останнє зауваження стосується внутрішньої суперечливості більшості розглянутих законів: у своїй основі вони покликані подолати тяжку спадщину комуністичного режиму або – в ширшому розумінні – радянського ладу. При цьому тексти законів обов'язково містять посилання на те, що мета авторів – досягти взаєморозуміння в суспільстві. Однак способи розробки та проходження цих законів¹, словесний ряд, методи імплементації дуже нагадують ті культурні патерни, проти яких ці закони спрямовані. Антикомуністичне іконоборство нагадує більшовицький екстаз у нищенні пам'яток самодержавства, «декомунізація» топографії є «комунізацією» навиворіт.

¹ «Пакет» меморіальних законів 2015 р. був підготований в Українському інституті національної пам'яті, без будь-якого попереднього громадського або експертного обговорення він був переданий до профільних комітетів парламенту, пройшов процедуру реєстрації і винесення на пленарне засідання за один тиждень, а на самому пленарному засіданні депутатам знадобилося сорок хвилин, щоб його «обговорити» і схвалити. Чемпіонський спринтерський результат.